

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯDOI: doi.org/10.21272/shaj.2023.i41.p.42

SERHIIV.SARANOV

Donetsk University of Internal Affairs (Ukraine)

**THE PROBLEM OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CATEGORY OF
“PEACE” IN MACHIAVELLI’S “THE PRINCE” AND RICHELIEU’S
“POLITICAL TESTAMENT”**

***Abstract.** Machiavelli’s “The Prince” and Richelieu’s “Political Testament” are two iconic works that reflected the process of formation of political realism. On the one hand, this is a well-researched phenomenon, and in this sense, this article is not an attempt to highlight the historical significance of two separate works, since this aspect is quite well studied in historiography. The presented article is also not an attempt to highlight the historical circumstances of the creation of the two texts of the works. Despite the considerable interest of this question, it would also mean in many ways to repeat the path taken by other researchers or to be included in academic discussions that have a narrower framework. The presented article analyzes at the problematic level the methodological possibilities of a comparative analysis of the «peace» category within the framework of “The Prince” and the “Political Testament”. In previous publications, the author of the article considered the general characteristics of the “peace” category in Richelieu’s “Political Testament”, methodological and interpretive aspects of the historical significance of “The Prince”, outlined the contours of the problem of the reception of Machiavelli’s ideas in “Political Testament”. The author stated the topical nature of this issue in the general context of the formation of the tradition of socio-political development of the early modern times. The author proposed methodological parameters for the study of the “peace” category, emphasized the insufficient study of this issue in historiography as a whole. The topical nature of the mentioned problem is intensified in the light of insufficient study of the “Political Testament” in terms of sources and historiography. For a number of reasons, as you know, unlike “The Prince”, Richelieu’s “Political Testament” is a less studied text. Considering this, the issue of comparative consideration of the “peace” category in “The Prince” and “Political Testament” in the context of introducing additional characteristics to the definition of the “peace” category deserves special attention. This will allow us to better see the specifics of the formation of the tradition of political realism, to understand the degree of commonality and the level of differences in the texts of the two works from a number of key aspects.*

The purpose of the article is to consider the problem of the relationship between the category of “peace” in Machiavelli’s “The Prince” and Richelieu’s “Political Testament”. In addition to general scientific research methods, the main research method is the comparative-historical method. The scientific novelty is that, for the first time, a comprehensive comparative analysis of the category of «peace» in Machiavelli’s “The Prince” and Richelieu’s “Political Testament” is carried out. The author’s concept of the internal structure of the “peace” category is presented, taking into account the addition of auxiliary elements to this structure. In addition, for the first time in the historiography of the researched issue, the analysis of the categories of “peace” in “The Prince” and “Political Testament” was carried out on the basis of the provisions of the methodological article of the French historian Marc Blok “Towards a Comparative History of European Societies”. A comparative analysis of the category of “peace” in Richelieu’s “The Prince” and “Political Testament” shows the productivity of the methodological positions of Mark Blok’s article “On the Comparative History of European Societies”, as well as Leo Strauss’s point of view expressed in his concept of “three waves of modernity” regarding the rupture of

Machiavelli's connection with "pre-modern" political thought. We argue, complementing the opinion and argument of Leo Strauss, that in the context of the analysis of the category of "peace" Machiavelli made a break primarily with the tradition of St. Augustine and Homa Aquinas. On the contrary, in our opinion, Richelieu in "Political Testament" tries to connect two traditions, Machiavellian and "pre-modern", trying to offer a "compromise option".

Keywords: "The Prince", "Political testament", "peace" category, Mark Block, Leo Strauss.

Citation. Saranov S.V. The problem of the relationship between the category of "peace" in Machiavelli's "The Prince" and Richelieu's "Political Testament". *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal [Sumy historical and archival journal]*. №XLI. 2023. Pp.42-49. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2023.i41.p.42

САРАНОВ С. В.

Донецький університет внутрішніх справ (Україна)

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЇ "МИРУ" В "ГОСУДАРІ" МАКІАВЕЛЛІ І "ПОЛІТИЧНОМУ ЗАПОВІТІ" РІШЕЛЬЄ

Анотація. Мета статті – розглянути проблему співвідношення категорії «миру» у "Государі" Макиавеллі та "Політичному заповіті" Рішельє. Окрім загальнонаукових методів дослідження основним методом дослідження виступає порівняльно-історичний метод. Наукова новизна полягає в тому, що вперше здійснюється комплексний порівняльний аналіз категорії "миру" у "Государі" Макиавеллі та "Політичному заповіті" Рішельє. Представлено авторську концепцію внутрішньої структури категорії "миру" з урахуванням привнесення до цієї структури допоміжних елементів. Окрім цього, вперше в історіографії досліджуваного питання аналіз категорій "миру" в "Государі" та "Політичному заповіті" проведено на основі положень методологічної статті французького історика Марка Блока "До порівняльної історії європейських суспільств". Висновки. Порівняльний аналіз категорії "миру" в "Государі" та "Політичному заповіті" показує продуктивність методологічних позицій статті Марка Блока "До порівняльної історії європейських суспільств", а також точки зору Лео Штрауса висловленої в його концепції "трьох хвиль сучасності" щодо розриву Макиавеллі зв'язку з "досучасною" політичною думкою. Автор стверджує, доповнюючи думку та аргументацію Лео Штрауса, що в контексті аналізу категорії "миру" розрив був здійснений Макиавеллі, насамперед, з традицією Святого Августина та Томи Аквінського. Навпаки, на думку автора, Рішельє в "Політичному заповіті" намагається пов'язати дві традиції, макиавеллієвську та "досучасну", намагаючись запропонувати "компромісний варіант".

Ключові слова: "Государ", "Політичний заповіт", категорія "миру", Марк Блок, Лео Штраус.

Цитування. Саранов С.В. Проблема співвідношення категорії "миру" в "Государі" Макиавеллі і "Політичному заповіті" Рішельє // Сумський історико-архівний журнал. №XLI. 2023. С.42-49. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2023.i41.p.42

"Государ" Макиавеллі та "Політичний заповіт" Рішельє є двома знаковими роботами, що відобразили процес формування політичного реалізму. З одного боку, це є добре дослідженим феноменом і в цьому сенсі наша стаття не є спробою висвітлити історичне значення двох окремо взятих робіт, оскільки цей аспект досить добре вивчений в історіографії. Не є наша стаття також спробою висвітлити історичні обставини створення двох текстів робіт. Незважаючи на значний інтерес цього питання, це також означало б багато в чому повторення шляху, пройденого іншими дослідниками, або включення до академічних дискусій, які мають більш вузькопрофільні рамки. Подана стаття аналізує на

проблемному рівні методологічні можливості порівняльного аналізу категорії “миру” у рамках “Государя” та “Політичного заповіту”. У попередніх публікаціях ми розглянули загальну характеристику категорії “миру” в “Політичному заповіті” Рішельє (Саранов, 2022), методологічні та інтерпретаційні аспекти історичного значення “Государя” (Саранов, 2022), окреслили контури проблеми рецепції ідей Макіавеллі в “Політичному заповіті” (Саранов, 2022). Ми констатували актуальний характер цього питання у загальному контексті формування традиції суспільно-політичного розвитку раннього Нового часу. Нами було запропоновано методологічні параметри вивчення категорії “миру”, наголошено на недостатньому характері вивченості цього питання в історіографії в цілому. Актуальний характер зазначеної проблематики посилюється у світлі недостатньої вивченості “Політичного заповіту” у джерельному та історіографічному плані. З цілого ряду причин, як відомо, на відміну від “Государя”, “Політичний заповіт” Рішельє є менш вивченим текстом. Враховуючи це, заслуговує на окрему увагу питання порівняльного розгляду категорії “миру” в “Государі” та “Політичному заповіті” у контексті привнесення до визначення категорії «миру» додаткових характеристик. Це дозволить краще побачити специфіку формування традиції політичного реалізму, зрозуміти ступінь спільності та рівень розбіжностей у текстах двох робіт з низки ключових аспектів.

Таким чином, представлена стаття на проблемному та методологічному рівні є наступним кроком у загальному контексті наших попередніх досліджень.

Категорію “миру” на компаративному рівні в рамках двох робіт на сьогоднішній день практично не досліджено. Певним винятком є стаття почесного професора Університету Джона Гопкінса Ореста Ранума (Orest Ranum) під назвою “Макіавеллізм” у фундаментальному “Словнику Рішельє” («Dictionnaire Richelieu») 2015 року видання (Ranum, 2015: 239-241). Заслуговує на увагу також новаторська інтерпретація місця макіавеллізму в системі політичного мислення Рішельє сучасного французького історика Франсуази Ільдесаймер (Franzoise Hildesheimer) (Hildesheimer, 2004). Водночас, “Государ”, як і відображення в ньому категорії “миру”, Ільдесаймер не аналізується на окремому рівні. З роботи 1973 року професора Принстонського університету Вільяма Чьорча (William Farr Church) “Рішельє та державний інтерес” почався відхід в історіографії від приписування Рішельє “звинувачень” у макіавеллізмі (Church, 1972)]. У свою чергу, професор Орест Ранум констатував у 2015 році близькість та розбіжності між “Государем” та “Політичним заповітом” (Ranum, 2015: 239). Зроблено це їм досить коротким, багато в чому констатуючим чином, з акцентом на понятті “необхідність” (“necessité”) в “Політичному заповіті” (Ranum, 2015: 239).

Професор історії Каліфорнійського університету Пол Сонніно (Paul Sonnino) констатує безперечний характер авторства Рішельє “Політичного заповіту”, що цілком очевидно відображає “його характер, його ментальність, так само як і кризу його життя” (“car il correspond précisément à son caractère, à sa mentalité, ainsi qu’à une crise de sa vie”) (Sonnino, 2015: 357). Інтерпретація професора Сонніно становить інтерес, хоча, з погляду проблематики нашої статті, його цікавлять загальніші питання.

Таким чином, проблема співвідношення категорії “миру” в “Государі” і “Політичному заповіті” заслуговує на подальший розгляд, з урахуванням особливої значущості двох робіт, а також історіографічних аспектів розробки проблематики.

Мета статті полягає у розгляді на проблемному рівні окремих аспектів співвідношення категорії “миру” у “Государі” та “Політичному заповіті”.

Зазначимо, що стосовно “Государя” та “Політичного заповіту” йдеться про італійську та французьку суспільно-політичну традицію розвитку, тобто те, що можна назвати, використовуючи термінологію французького історика Марка Блоку, “середовищем”. Суттєве значення, з нашої точки зору має констатація професора Ореста Ранума про

близькість робіт Макіавеллі та Рішельє в результаті “насиченості своєї прози, пристрасі та любові до політики” (Ranum, 2015: 239). Категорія “миру”, яка знаходить свій відбиток у двох роботах, у розширеному розумінні цього терміна, про який ми писали у наших попередніх дослідженнях (Саранов, 2022: 167-168), постає повноцінним змістовним елементом, що дозволяє досягти результатів у процесі реалізації на практиці “порівняльного методу”.

Характеризуючи категорію “відмінності середовища” при порівняльному аналізі Марк Блок пише про загальні моменти зіставлення у його розумінні. Однак, що важливо, звертає увагу у зв’язку з цим, що відштовхуючись від того, яке поле дослідження ми оберемо, його можна застосовувати двоюко, спираючись на абсолютно різні принципи і отримуючи абсолютно різний результат (Блок, 1928: 66). Блок пише про “перший випадок”, що полягає у виборі суспільств, що настільки далеко перебувають “у часі та просторі, що аналогії між тими чи іншими явищами, що спостерігаються в них обох, не можна пояснити ні взаємним впливом, ні якоюсь спільнотою походження” (Блок, 1928: 66-67).

На наш погляд, описаний французьким істориком перший випадок не відображає цілу низку загальних показників у розвитку італійської та французької суспільно-політичної думки досліджуваного періоду. Йдеться, звичайно ж, про серйозний вплив італійської політичної традиції епохи Відродження на французьку політичну традицію. Зате другий випадок можливого рівня методологічного зіставлення більш вдалий для нас і заслуговує на більш детальну характеристику.

Отже, Блок стосовно другого можливого підходу до зіставлення пише, розкриваючи його суть, про вибір “для паралельного вивчення сусідні і сучасні одне одному суспільства, які нескінченно впливають один на одного і в силу цієї близькості розвиваються в часі та просторі під дією тих самих головних. причин, крім того, висхідні принаймні частково, до спільного початку” (Блок, 1928: 68). “Государ” і “Політичний заповіт”, відбиваючи історичний досвід, зображений на сторінках двох знакових творів, несуть на собі печатку особливостей історичного розвитку двох країн – Італії та Франції. Важливе значення має спостереження професора Ореста Ранума про фундаментальні відмінності між “Государем” та “Політичним заповітом”. Так, Макіавеллі переслідує мету “знайти всі засоби підняти могутність принца, тоді як Рішельє описує те, що необхідно реформувати та шукає принципи належного управління, наполягаючи на ролі радників короля. Малює себе ім’ям короля персонажем головного міністра, котрий займається всім. Щоб досягти успіху Кардинал споруджує щось подібне до тріумвірату, де Бог, король і він сам співпрацюють” (“le Cardinal impose une sorte de triumvirat où Dieu, le roi et lui-même coopèrent”) (Ranum, 2015: 239).

На фоні зазначеного вірною є методологічна позиція Лео Штрауса, висловлена в його концепції “трьох хвиль сучасності” щодо розриву Макіавеллі зв’язку з “досучасною” політичною думкою (Штраус, 2000). Ми стверджуємо, доповнюючи думку та аргументацію Лео Штрауса, що в контексті аналізу категорії “миру” розрив був здійснений Макіавеллі, насамперед, з традицією Святого Августина та Томи Аквінського. Навпаки, на наш погляд, Рішельє в “Політичному заповіті” намагається пов’язати дві традиції, макіавелліівську та “досучасну”, намагаючись запропонувати “компромісний варіант”. Тобто ми намагаємось аргументувати можливість доповнення оціночної позиції Лео Штрауса та Ореста Ранума щодо двох знакових текстів раннього Нового часу.

Категорії “миру” та “війни” у “Політичному заповіті”, як ми вже зазначали у наших попередніх публікаціях, є бінарними. Війна для кардинала є вимушеним засобом, мир кращий. Мир, християнський мир, спирається, звісно ж, у цьому випадку, на римсько-католицьку концепцію світобудови, що оформляється у процесі історичного поступу країн

Західної Європи починаючи з пізньої античності. Категорія “миру” в “Государі”, на відміну від цього, не виражена так яскраво, вона зводиться, на наш погляд, лише до проблеми утримання політичної влади в руках правителя.

У світлі цього можна погодитися з твердженням професора Квентіна Скіннера, висловленому ним у біографії Макіавеллі, вперше опублікованої в 1981 році, про те, що головним завданням государя, з точки зору флорентійського мислителя, “має стати *mantenere la stato* – тобто він повинен зберігати існуючий стан справ і особливо контролювати існуючу систему державного правління” (Скіннер, 2009: 56).

Зокрема, глава I “Государя” має назву “Скільких видів бувають держави і як вони купуються”. Глава першої частини другої “Політичного заповіту” показує, що “першоосною державного благополуччя є утвердження Царства Божого”. Глава II “Государя” розглядає проблематику спадкового єдиновладдя. Глава друга частини другої “Політичного заповіту” присвячена обґрунтуванню доцільності управління політикою держави за допомогою розуму. На тлі цього глава III “Государя” розглядає проблематику, за визначенням Макіавеллі, “змішаних держав”. Глава третя частини другої “Політичного заповіту” розкриває та обґрунтовує думку про першорядність “державних інтересів”, які “мають бути єдиною метою для правителів держав”.

У розділі II “Государя” Макіавеллі, розглядає проблематику спадкового єдиновладдя. Він висуває тезу про простіший спосіб для “спадкового государя, чії піддані встигли зжитися з правлячою домівкою” зберегти владу у порівнянні з новим государем. Адже задля збереження вказаної влади “йому досить не переступати звичаю предків”. Автор “Государя” дійшов висновку про наявність меншої кількості причин для угисків власних підданих у спадкового государя. Можна побачити, що, по суті, йдеться з боку Макіавеллі, про “розумне” та помірне правління, помножене на звичку до покори підданих. З огляду на значення поняття “розуму” у “Політичному заповіті” можна провести паралелі та зіставлення зі змістом зазначених розділів останнього. Цю паралель до певної міри парадоксальним чином можна помітити в главі першій частини другої “Політичного заповіту”. У ній, начебто, йдеться про речі не зовсім тотожні проблематиці спадкового єдиновладдя.

Так, глава перша частини другої “Політичного заповіту” констатує важливість основних законів Царства Божого для правителя. Виходячи з того, що “кожен прекрасно розуміє розумом, що виник не сам по собі, а що Бог є його Творцем і, отже, керівником, то не знайдеться людини, яка не відчуває, що природа накреслила цю істину в його серці незабутніми письменами” (Рішельє, 2008: 205). Макіавеллі в главі другій, як ми вказали, пише про більшу легкість збереження влади для спадкового правителя, оскільки йдеться про звичку до підпорядкування з боку підданих. Рішельє ж, продовжуючи розвивати середньовічну традицію морального образу государя, пише про те, що саме “здійснюючи якийсь злочин, монарх грішить більше, ніж показує поганий приклад”. По суті, обидва автори пишуть приблизно про те саме, але в різних площинах. Макіавеллі відкрито і лаконічніше, Рішельє іноді відкрито, іноді з деякими відступами і неминучими релігійними відсиланнями. Однак суть залишається тією ж. Зберегти владу за допомогою опори на “заповіти” Царства Божого (Рішельє) і будучи спадковим правителем, який використовує владу на розумній основі (Макіавеллі), простіше та ефективніше з політичної точки зору. Проте, яке місце посідає розум в управлінні державою та розпорядженні політичною владою? У главі другій частини другої Рішельє прямо пише про керівне значення розуму у процесі реалізації політики держави (Рішельє, 2008: 207). Кардинал пише про “природну освіченість”, здатну “вивчати кожного”, про раціональну основу вчинків і поведінки людини, “інакше вона піде всупереч своїй природі і, отже, всупереч тому, хто її створив” (Рішельє, 2008: 207). Позиція кардинала, як бачимо, постає у вигляді

сполучної нитки між належним рівнем релігійного шанування та необхідністю дотримання розуму. Макіавеллі також визнає значимість поняття “розуму”, інша справа, що це поняття є у нього частиною ширшого поняття “чеснота”. Однак поняття “розуму” цілком очевидним образом простежується в аргументації флорентинського мислителя в главі третій “Государя” щодо проблематики змішаних держав.

Нагадаємо, що глава III “Государя” наголошує на питанні утримання влади правителем. Починається розділ третій з використанням у певному сенсі філософської манери викладу, манери роздумів над наявним фактичним матеріалом. “Важко утримати владу новому государю. І навіть наслідному государю, який приєднав нове володіння – так що держава стає ніби змішаною, – важко утримати над ним владу насамперед унаслідок тієї ж природної причини, яка викликає перевороти у всіх нових державах” (Макиавеллі, 1982: 304). Макиавеллі пропонує керувати такою змішаною державою з використанням розумних рекомендацій. Зокрема, він перераховує, залежно від специфіки завойованої або приєднаної території (країни), “викорінення роду колишнього государя”, “збереження колишніх законів та податей”, створення колоній, нарешті, “переселитися туди на проживання”. Цілком очевидним є, на наш погляд, оперування Макиавеллі категорією “розуму”, по суті, у площині тотожної теоретичної площини “Політичного заповіту”.

При використанні категорії “розуму” у другій главі частини другої “Політичного заповіту” кардинал порівнює його з “смолоскипом, що висвітлює шлях государям” (Ришельє, 2008: 208). Для Макиавеллі подібний підхід простежується в активному використанні ним історичних аналогій з античністю. Для нього історичний досвід античності, що підтверджує його рекомендації, є досить вагомою аргументацією при відстоюванні власних позицій. Наприклад, він відштовхується від історичного досвіду римлян, які використовували колись розумні методи при завоюванні тих чи інших країн. “Римляни, завойовуючи країну, дотримувалися всіх названих правил: засновували колонії, опікувалися слабким, не даючи їм, однак, увійти в силу; приборкували сильних і вживали заходів до того, щоб у країну не проник вплив могутніх чужоземців” (Макиавеллі, 1982: 307).

Подібні елементи в інтерпретації категорії “миру” простежуються також за порівняльного аналізу глави третьої частини другої “Політичного заповіту” з розділом III “Государя”. І там, і там йдеться про державне благополуччя, досягнення політичних цілей. Кардинал пише про необхідність із боку “державних інтересів” виступати “єдиною метою государів та їхніх радників”. Макиавеллі у главі III “Государя” усіма своїми висловленими рекомендаціями дає зрозуміти значимість державних інтересів, їх відстоювання, навіть у складних політичних ситуаціях “змішаних держав”. Відмінність полягає, щоправда, в акцентуванні уваги з боку Ришельє на “істинній філософії, християнському законі та політиці”, у той час, як ми знаємо, про не високу оцінку з боку Макиавеллі моральних норм у політиці, історичну роль римо-католицької церкви. Однак ці відмінності не повинні вводити нас в оману. Обидва автори чудово розуміють значення поняття “державних інтересів”, відмінність полягає лише у варіаціях їхньої інтерпретації.

З урахуванням зазначених нами аспектів можна погодитись з загальною оцінкою професора Пола Сонніно (Paul Sonnino). Констатуючи безперечний характер авторства Ришельє “Політичного заповіту” американський дослідник вказує, що кардинал “був змушений, зіткнувшись із людською зіпсованістю, зробити висновок, що релігія не може існувати без допомоги державного інтересу” (“a été obligé, confronté à la corruption humaine, de conclure que la religion ne pouvait pas subsister sans le secours de la raison d’État”) (Sonnino, 2015: 357).

Тим не менш, проведений нами аналіз проблеми співвідношення категорії “миру” у “Государі” та “Політичному заповіті” дають підстави констатувати прихильність

кардинала до поєднання двох традицій, “макіавеллієвської” та “досучасної” в рамках “Політичного заповіту”.

Таким чином, порівняльний аналіз категорії “миру” в “Государі” Макіавеллі та “Політичному заповіті” Рішельє дозволяє нам дійти таких висновків.

1. Є підстави методологічного характеру що дозволяють розглядати “Государ” і “Політичний заповіт” в якості двох близьких текстів, створених у рамках італійської і французької політичної традиції історичного розвитку. Категорія “миру” отримує оформлення в якості повноцінного змістовного елементу, що дозволяє досягти результатів в процесі реалізації на практиці порівняльного методу.

2. Фундаментальна різниця між “Государем” та “Політичним заповітом” полягає в намаганні кардинала змалювати себе, свої дії “ім’ям короля”, споруджуючи при цьому своєрідний “триумвірат” націлений на співпрацю (Бог, король, кардинал). У той час як Макіавеллі в “Государі” прагне посилити саме могутність правителя, приділяючи мало уваги його радникам.

3. Аналіз глави III “Государя” дає підстави констатувати, на наш погляд, оперування Макіавеллі категорією “розуму”, по суті, тотожної теоретичної площини “Політичного заповіту”.

4. Порівняльний аналіз категорії “миру” в “Государі” та “Політичному заповіті” Рішельє показує продуктивність методологічних позицій статті Марка Блока “До порівняльної історії європейських суспільств”, а також точки зору Лео Штрауса висловленої в його концепції “трьох хвиль сучасності” щодо розриву Макіавеллі зв’язку з “досучасною” політичною думкою. Результати нашого дослідження, доповнюючи думку та аргументацію Лео Штрауса, показують що в контексті аналізу категорії “миру” розрив був здійснений Макіавеллі, насамперед, з традицією Святого Августина та Томи Аквінського. Навпаки, на наш погляд, Рішельє в “Політичному заповіті” намагається пов’язати дві традиції, макіавеллієвську та “досучасну”, намагаючись запропонувати “компромісний варіант”.

Література:

Блок, 1928 – Блок М. К сравнительной истории европейских обществ. URL: <https://www.rulit.me/author/blok-mark/k-sravnitelnoj-istorii-evropejskih-obshchestv-download-163662.html> (дата звернення: 26.11.2023)

Макиавелли, 1982 – Макиавелли Н. Государь // Избранные сочинения: переводы с итальянского. М.: “Художественная литература”, 1982. С. 301-378.

Ришелье, 2008 – Ришелье А.-Ж. дю Плесси. Политическое завещание, Или принципы управления государством. М.: Ладомир, 2008. 496 с.

Саранов, 2022 – Саранов С. Методологічний вимір порівняльного аналізу категорії “миру” в “Государі” Макіавеллі та “Політичному заповіті” Рішельє // Матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції з міжнародною участю “Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції”. Суми, 2022. С. 167-171.

Саранов, 2022 – Саранов С. Категорія “миру” в “Політичному заповіті” Рішельє: загальна характеристика // Європейські історичні студії: науковий журнал. № 21. 2022. С. 94-112.

Саранов, 2022 – Саранов С. Методологічні та інтерпретаційні аспекти історичного значення “Государя” Макіавеллі у контексті розвитку теорії абсолютизму // Сумський історико-архівний журнал. 2022. № XXXIX. С. 41-49.

Саранов, 2022 – Саранов С. Проблема рецепції ідей “Государя” Макіавеллі у “Політичному заповіті” кардинала Рішельє // Сумська старовина. 2022. № LXI. С. 21-26.

Скиннер, 2009 – Скиннер К. Макиавелли. Очень краткое введение. М.: Астрель, 2009. 156 с.

Штраус, 2000 – Штраус Л. Введение в политическую философию. М.: Логос, Праксис, 2000. 364 с.

Avezou, 2004 – Avezou L. Autour du “Testament Politique” de Richelieu: A la recherche de l’auteur perdu (1688-1778) // Bibliothèque de l’École des chartes. Vol. 162, ¹ 2 (juillet-décembre 2004). Pp. 421-453.

Benoist, 1934 – Benoist Ch. Le machiavélisme. Machiavel. Deuxième partie. Paris: Librairie PLON, 1934. 288 p.

Church, 1972 – Church W. F. Richelieu and Reason of State. Princeton: Princeton University Press, 1972. 554 p.

Cousinet, 1910 – Cousinet L. “Le Prince” de Machiavel et la thйorie de l’absolutisme. Paris: Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau, editeur. 400 p.

- Hildesheimer, 2004 – *Hildesheimer F.* Richelieu. Paris: Flammarion, 2004. 586 p.
 Hildesheimer, 1995 – *Hildesheimer F.* Le Testament politique de Richelieu ou la règne terrestre de la raison // *Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France.* 1995. Pp. 17-34.
 Ranum, 2015 – *Ranum O.* Machiavellisme // *Dictionnaire Richelieu.* Paris: Honoré Champion éditeur. 2015. Ср. 239-241.
 Sonnino, 2015 – *Sonnino P.* Testament politique // *Dictionnaire Richelieu.* Paris: Honoré Champion éditeur. 2015. Pp. 357-358.

References:

- Blok, 1928 – *Blok M.* K sravnitelnoi istorii yevropeiskikh obshchestv [Towards a comparative history of European societies]. URL: <https://www.rulit.me/author/blok-mark/k-sravnitelnoj-istorii-evropejskikh-obshchestv-download-163662.html> [in Russian]
 Makiavelli, 1982 – *Makiavelli N.* Gosudar [The Prince]. Izbrannie sochineniya: perevodi s italyanskogo. M.: “Khudozhestvennaya literatura”, 1982. S. 301-378 [in Russian]
 Rishelie, 2008 – *Rishelie A.-Zh. dyu Plessi.* Politicheskoe zaveshchanie, Ili printsipi upravleniya gosudarstvom [Political testament, or principles of government]. M.: Lodomir, 2008. 496 s. [in Russian]
 Saranov, 2022 – *Saranov S.* Metodologichni vymir porivnyalnogo analizu kategorii “miru” v “Gosudari” Makiavelli ta “Politichnomu zapoviti” Rishelie [A methodological measurement of comparative analysis of the category “peace” in Machiavelli’s “The Prince” and Richelieu’s “Political testament”] // *Materiali III Vseukrainskoi naukovo-metodichnoi konferentsii z mizhnarodnoyu uchastyu “Tsinnisno-orientovani pidkhid v osviti i vikliki yevrointegratsii”*, Sumy, 18 chervnya 2022. s. 167-171. [in Ukrainian]
 Saranov, 2022 – *Saranov S.* Kategoriya “miru” v “Politichnomu zapoviti” Rishelie: zagalna kharakteristika [The category of “peace” in Richelieu’s “Political Testament”: general characteristics] // *Yevropeiski istorichni studii.* № 21. 2022. S. 94-112. [in Ukrainian]
 Saranov, 2022 – *Saranov S.* Metodologichni ta interpretatsiini aspekti istorichnogo znachennya “Gosudarya” Makiavelli u konteksti rozvitku teorii absolyutizmu [Methodological and interpretive aspects of the historical significance of Machiavelli’s “The Prince” in the context of the development of the theory of absolutism] // *Sumskii istoriko-arkhivnii zhurnal.* 2022. №XXXIX. S. 41-49 [in Ukrainian]
 Saranov, 2022 – *Saranov S.* Problema retseptsii idei “Gosudarya” Makiavelli u “Politichnomu zapoviti” kardinala Rishelie [The problem of reception of the ideas of Machiavelli’s “The Prince” in Cardinal Richelieu’s “Political Testament”] // *Sumska starovina.* 2022. №LXI. S. 21-26 [in Ukrainian]
 Skinner, 2009 – *Skinner K.* Makiavelli. Ochen kratkoe vvedenie [Machiavelli. A very brief introduction]. M.: Astrel, 2009. 156 s. [in Russian]
 Shtraus, 2000 – *Shtraus L.* Vvedenie v politicheskuyu filosofiyu [Introduction to political philosophy]. M.: Logos, Praxis, 2000. 364 s. [in Russian]
 Avezou, 2004 – *Avezou L.* Autour du “Testament Politique” de Richelieu: A la recherche de l’auteur perdu (1688-1778) // *Bibliothèque de l’École des chartes.* Vol. 162, № 2 (juillet-décembre 2004). Pp. 421-453 [in French]
 Benoist, 1934 – *Benoist Ch.* Le machiavélisme. Machiavel. Deuxième partie. Paris: Librairie PLON, 1934. 288 p. [in French]
 Church, 1972 – *Church W. F.* Richelieu and Reason of State. Princeton: Princeton University Press, 1972. 554 p. [in English]
 Cousinet, 1910 – *Cousinet L.* “Le Prince” de Machiavel et la théorie de l’absolutisme. Paris: Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence Arthur Rousseau, editeur. 400 p. [in French]
 Hildesheimer, 2004 – *Hildesheimer F.* Richelieu. Paris: Flammarion, 2004. 586 p. [in French]
 Hildesheimer, 1995 – *Hildesheimer F.* Le Testament politique de Richelieu ou la règne terrestre de la raison // *Annuaire-Bulletin de la Société de l’histoire de France.* 1995. Pp. 17-34. [in French]
 Ranum, 2015 – *Ranum O.* Machiavellisme // *Dictionnaire Richelieu.* Paris: Honoré Champion éditeur. 2015. Pp. 239-241. [in French]
 Sonnino, 2015 – *Sonnino P.* Testament politique // *Dictionnaire Richelieu / Sous la direction de Françoise Hildesheimer et Dénes Harai.* Paris: Honoré Champion éditeur. 2015. Pp. 357-358.

Отримано 07.07.2023

Отримано в доопрацьованому вигляді 10.08.2023

Прийнято до друку 25.08.2023

Submitted 07.07.2023

Received in revised form 10.08.2023

Accepted for publication 25.08.2023